

Верка САШЕВА

ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Велико Търново, България
verka.ivanova@ts.uni-vt.bg

ЗА ДВОЙНОВЪЗВРАТНИТЕ ГЛАГОЛИ И ЗА ДВОЙНОВЪЗВРАТНИТЕ КОНСТРУКЦИИ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

Verka SASHEVA

“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, Bulgaria

DOUBLE-REFLEXIVE VERBS AND DOUBLE-REFLEXIVE CONSTRUCTIONS IN THE BULGARIAN LANGUAGE

The object of the study is functions of clitics *ce* and *cu* in the contact position in verbal use. The complexity of the problem at hand comes from both the accumulation of two reflexive elements with their different semantics and function and the additional semantic and expressive nuances that these elements implement depending on the context and depending on the grammatical peculiarities of the motivating verb. The meaning of the motivating reflexive verb (construction) and the importance of the derivative double-reflexive combination of a verb and the both reflexive elements – *ce* and *cu* shall be analyzed. Depending on whether the “*ce*” and “*cu*” are part of the argument structure of the sentence (reflexive pronouns with the syntactic service of objects), whether they have a modal function or represents word-forming particles, we are talking about reflexive (double-reflexive) constructions or about reflexive (double-reflexive) verbs.

Ключови думи: двойновъзвратни глаголи и конструкции, възвратна (рефлексивна) и реципрочна (взаимовъзвратна) семантика, медиални глаголи.

Keywords: double-reflexive verbs and constructions, reflexive and reciprocal semantics, medial verbs

Обект на изследване са глаголите и конструкциите в българския език, образувани последователно с двата форманта – и с възвратноместоименния елемент *ce*, и с възвратноместоименния елемент *cu*, т.е. **си се-съчетанията**. Формалната двойка възвратност не се съотнася с двойка същинска семантична възвратност, т.е. наличието на два възвратни форманта не определя двойно-рефлексивната семантика на глагола. Същинската възвратност, при която действието се насочва към самия себе си, към самия вършител, може да се изрази по два начина – синтактично, чрез рефлексивните местоимения *се/си*, и лексикално, чрез значението на глагола (Петрова 2014: 37). Затова като синоним ще използваме и термина **си се-съчетания**. Интересът ни към проблема е предизвикан от факта, че в литературата по въпросите за глаголите и глаголните форми с възвратен елемент не е отделено специално внимание на двойновъзвратните глаголи и конструкции (Цанков 1995; Петрова 2008). Няма

еднозначно терминологично дефиниране на си се-съчетанията в езиковедската традиция – усебни глаголи (Балан 1959: 55–58), двойко възвратни глаголи (Андрейчин 1976: 69), подсилено засебни като разновидност на засебния (среден) залог (Георгиев 1979: 374), двойновъзвратни глаголи (Цанков 1995: 33, Георгиев 1999: 79).

I. Статусът на клитиките *се* и *си* в приглаголна употреба според българската лингвистична литература

Според различните разбираня за статуса на клитиките *се* и *си* дискуссионен си остава въпросът за естеството и определянето на съчетания от тези клитики и глагол, т.е. приглаголната им употреба – дали става въпрос за форми на глагола, отделни лексеми или синтактични конструкции. Още Л. Андрейчин дели глаголите на *обикновени* и *възвратни* по чисто **формален принцип** – наличието или липсата на възвратен елемент *се* или *си* (Андрейчин 1942: 155 – 156; вж. и Теодоров-Балан 1958: 158). Л. Андрейчин приема всички съчетания от глагол и елемент *се* или *си* за отделни думи и ги нарича „възвратни глаголи“ или „възвратни по форма глаголи“.

Възвратността намира място и сред изясняване на залоговите отношения. Както в първите новобългарски граматики (на Ив. Момчилов – 1847, на Й. Груев – 1858, на С. Радулов – 1863 и др., вж. Куцаров 2007: 327–335), така и в някои граматики на ХХI век се говори за възвратен залог (Ницолова 2008: 241–244). Л. Андрейчин отнася към възвратния залог (възвратно-среден залог) същинските възвратни глаголи (възвратни по значение като *мия се*), взаимните по значение възвратни глаголи (*мием се, бием се, бия се, пишем си, купуваме си*) и средните възвратни глаголи, като *връщам се, явявам се, ядосвам се, оглеждам се, мисля си* (Андрейчин 1976: 67–69). Ст. Стоянов оборва доводите на Л. Андрейчин и защитава тезата за наличието на два залога – деятелен и страдателен (Стоянов 1976: 88–89). Според Р. Ницолова „възвратният залог обединява следните групи глаголи: пряковъзвратни, косвеновъзвратни и взаимни (реципрочни)“ (Ницолова 2008: 241).

Й. Пенчев разграничава двата омонима *се/си* – рефлексивното местоимение и частицата. Воден от **синтактичния критерий**, той обобщава, „че не може да се говори за рефлексивни по значение глаголи, а за обикновени преходни глаголи с местоименно изразено допълнение. Няма глагол *мия се*, а само глагол *мия*, при който допълнението е изразено с възвратно или невъзвратно местоимение според посоченото ограничение. Иначе казано, имаме работа със синтактична конструкция [V NP]“ (Пенчев 1995: 404, вж. Пенчев 1972: 251). В този случай рефлексивното допълнение винаги се отнася до субект живо същество. К. Иванова в Академическата граматика (ГСБКЕ 1983: 242–243) говори за *собственовъзвратни глаголни форми* (*мия се, обличам се, бръсна се, реша се*), тъй като в **лексикално отношение** са напълно еднакви с изходния непреходен глагол – *мия, обличам* и т. н. „Поради това не съществуват основания те да бъдат разглеждани като самостоятелни глаголни лексеми, а частицата *се* в техния състав – като словообразуваща. Тук *се* е

формообразуваща частица, носител на граматично значение, а *обличам се, мия се* и т. н. са форми за възвратен вариант на деятелния залог от *обличам, мия* и т. н.“ (ГСБКЕ 1983: 242). Според К. Иванова собственовъзвратните глаголи са такива като *самоубивам се, самозапалвам се*, където *се* е словообразователна, а не формообразователна частица. Й. Пенчев говори за частицата *се (си)* като сигнал за нереклексивност, като *се-глаголът* може да е с медиално (средно), реципрочно, пасивно или безлично значение (Пенчев 1995: 405–426). С. Коева допълва традиционната класификация на глаголите и отчита рефлексивната им интерпретация според вида и броя на аргументите, които предикатът присъединява, т.е. според предикатно-аргументната структура на изречението. В Академическата граматика са посочени няколко условия, на които трябва да отговаря един глагол, за да реализира собственовъзвратно значение, т.е. да бъде образувана собственовъзвратна форма (по терминологията на К. Цанков това са същинските възвратни глаголи – вж. Цанкова 1995: 57–62). Три са очертаните ограничения, които предопределят собственовъзвратното значение: 1. Позицията на глаголното лице трябва да бъде заета от живо същество; 2. Значението на глагола трябва да позволява присъствието на пряко допълнение, изразено чрез дума, означаваща живо същество; 3. Значението на глагола трябва да позволява позициите на субекта и обекта (на вършителя и получателя на действието) да бъдат заети от едно и също живо същество (ГСБКЕ 1983: 242–243). С. Коева обобщава тези ограничения така: „По точно казано, за да има рефлексивно четене, селективните ограничения трябва да допускат одушевеност поне на два от аргументите в предикатно-аргументната структура“ (Коева 1997: 84). По въпроса за граматичния статус на *се* авторката прави следното заключение: „при одушевен субект *се* е или кратка форма на рефлексивното (реципрочното) местоимение, или *се* е лексикализирано и е станало част от съответните рефлексивни или реципрочни глаголи; при неодушевен субект *се* се е лексикализирано и изразява пасивна или желателна интерпретация на съответния глагол“ (Коева 1997: 86). Г. Петрова аргументира статуса на *се* и *си*, като отново се опира на теоретичния модел на генеративния синтаксис и на аргументно-предикатната структура на изречението: „когато клистиките *се* и *си* са в неаргументна (т.е. непредявена от лексикалните изисквания на предиката) позиция, те не са лични местоимения, а частици. Този факт дава основание да приемем като критерий за различаване на статуса им тяхната аргументна или неаргументна употреба. Когато функционират като аргументи на предиката, *се* и *си* са възвратни лични местоимения и заемат обектна позиция. При приглаголната им употреба в неаргументна позиция те не са части на изречението, а са или част от глаголна лексема и изпълняват словообразуваща функция, или част от глаголна форма и изпълняват формообразуваща функция, или се добавят свободно към предикатите и изпълняват модална функция“ (Петрова 2008: 44). Според това авторката в монографията си *Функции на клистиките се и си в съвременния български език* разглежда *се/си-конструкции* с възвратно значение (*мия се, купувам си, се и си са рефлексивни допълнения*); *се/си-конструкции* с взаимно значение (*обичат*

се, купуваме си – един друг, един на друг, *се* и *си* са рефлексивни допълнения); *се/си*-глаголи с възвратно значение (*самозапалил се*, възвратното значение *се* съдържа в значението на самия глагол, а *се* е словообразователна частица); *се/си*-глаголи с взаимно значение (*бият се* ‘участват във взаимно нанасяне на удари’, *спогледахме се*, *сприятелявам се*); *се/си* като частици с формообразоваща функция (пасивни *се*-форми: *Децата се мият от служителите в дома.*), със словообразоваща функция (средни, медиални глаголи, при които *се* и *си* не са рефлексивни допълнения и не са еквивалентни съответно на *себе си* и на *себе си*; *усмихвам се*, *внушавам си*), с модална функция (*играя си*, *чета си*) и с усилваща функция (при неопределителни местоимения и наречия: *някой си*, *някакъв си*, *някак си*) (Петров 2008).

В настоящото изложение ние ще говорим за мотивиращи *се/си*-глаголи, когато тези две клитики имат словообразоваща функция, а за *се/си*-конструкции – когато те са част от аргументно-предикатната структура на изречението (т.е. са в синтактична служба на допълнения) и когато имат модална стойност. Пасивните *се*-форми са извън обсега на изследването.

II. Статус на клитиките *си* и *се*, когато са в контактна позиция в приглаголна употреба, или статус на клитиките *си* и *се* в *си се*-съчетанията

Както вече отбелязахме, няма единство в терминологичното определяне на *си се*-съчетанията. А. Теодоров-Балан разграничава възвратните от „усебните“ глаголи (Теодоров-Балан 1959: 55–58). „В тях вършенето, каквото и да бъде по качество, е ограничено за угода на вършителя; той го върши за себе си, у себе; то принадлежи нему.“ (Теодоров-Балан 1959: 55). Към „усебните“ авторът отнася *си*- и *си се*-глаголите: „*решавам се* е възвратен, и *решавам си* е усебен; от тях е трети глагол *решавам си се* усебен, превърнат от възвратен“ (Теодоров-Балан 1959: 56). Л. Андрейчин назовава *си се*-глаголите „двойко възвратни“: „Бихме могли да наричаме възвратните глаголи със *се* „пряко възвратни“, а възвратните глаголи със *си* – „непряко възвратни“. Характерно е, че непряко възвратни могат да се образуват и от пряко възвратните и по този начин получаваме „двойко възвратни“ глаголи: *мия си се*, *обичаме си се*, *обръщаме си се*, широко разпространени в разговорната реч“ (Андрейчин 1976: 69). Вл. Георгиев говори за подсилено засебни като разновидност на засебния (среден) залог (Георгиев 1979: 374), а К. Цанков и Ст. Георгиев – за двойновозвратни глаголи (Цанков 1995: 33, Георгиев 1999: 79). В изречението *Той си се сърди* според Й. Пенчев *си* има функция на дативус етикус (Пенчев 1972: 251), а Г. Петрова не разглежда *си се*-съчетанията (Петрова 2008). Специално внимание на модалната (според някои прагматична) функция на *си* отделят малко автори (Тагамлицка 1970; Петрова 2008: 32–33; 118–133; Савова 2016: 104–115), но те също не разглеждат значението и функциите на *си* в двойновозвратните глаголи и конструкции.

За разлика от възвратните глаголи/конструкции, които се образуват от преходни или непреходни невъзвратни глаголи, двойновозвратните глаголи/

конструкции се образуват от възвратни се-глаголи (конструкции) + възвратния елемент *си*, който се вмъква между глагола и възвратноместоименната частица *се*: *усмихвам се + си = усмихвам си се*, *присмивам се + си = присмивам си се*. Мотивиращата основа е:

– Се-конструкция със същинско възвратно значение (същински възвратни глаголи – К. Цанков; собственовъзвратни глаголни форми от деятелен залог – К. Иванова, конструкции с възвратно значение – Г. Петрова, преходен глагол с рефлексивно местоимение – Й. Пенчев) – *мия се – мия си се*; *обличам се – обличам си се*. В тези случаи производното *си се*-съчетание е двойновъзвратна конструкция, в която *си* е модална частица, непроменяща лексикалното значение на конструкцията, а само добавя допълнителни модални оттенъци.

– Се-глагол с реципрочно значение (взаимни глаголи – К. Цанков; взаимновъзвратни глаголни форми от деятелен залог – К. Иванова, глаголи и конструкции с взаимно значение – Г. Петрова, реципрочни се-/си-глаголи – Й. Пенчев) – *обичаме се – обичаме си се*; *разбираме се – разбираме си се*; *уважаваме се – уважаваме си се*; *караме се – караме си се*. Друг е въпросът, че съществува омонимия между се-конструкцията със същинско възвратно значение, например *обичаме се* (=обичаме сами себе си), и реципрочния глагол, например *обичаме се* (обичаме се един друг, аз обичам тебе и ти обичаш мене). Това обуславя и омонимията между производната съответно възвратна се-конструкция *обичаме си се* (обичаме сами себе си) и реципрочната конструкция *обичаме си се* (обичаме се един друг). Реципрочното *се* е словообразователна частица (срв. *обичаме с обичаме се*), но *си* е модално-прагматична частица, която не променя основното лексикално значение на глагола (ср. *обичаме се с обичаме си се*).

– Се-глагол с медиално значение (възвратно-средни (медиални) глаголи (К. Цанков), медиални се-глаголи (Й. Пенчев), средни (медиални) глаголи (Г. Петрова) – *възхищавам се – възхищавам си се*; *чудя се – чудя си се*; *тревожа се – тревожа си се*. Голяма част от производните *си се*-съчетания се различават по значение от мотивиращия медиален се-глагол (срв. *възхищавам се с възхищавам си се*), медиалният глагол е двуместен – възхищавам се (някой, на някого). *Си* е рефлексивно местоимение в двойновъзвратната конструкция и вече няма модална стойност, а е част от аргументно-предикатната структура (*възхищавам си се = възхищавам се на себе си*, *възхищавам му се = възхищавам се на него*).

1. Двойновъзвратни конструкции с рефлексивна или нереклексивна семантика от мотивиращи се-глаголи и си-глаголи *Reflexiva tantum*

Двойновъзвратните конструкции могат да се образуват от глаголи *Reflexiva tantum*. „*Reflexiva tantum* са глаголи, които са лексикално непреходни и постоянно възвратни: *смея се*, *страхувам се*, *годея се*, *трудя се*, *достивам си*“ (Коева 1997: 85). Всъщност това са медиални (средни) глаголи, при които възвратната частица *се* или *си* не е кратка форма на възвратното местоимение *себе си/на себе си*, тя се е лексикализирала и е става част от глаголната лексема,

затова няма спорове относно тези мотивиращи съчетания от се/си+глагол – дали са глагол, конструкции или глаголна форма. Това са глаголи, които се явяват винаги с възвратния елемент *се* или *си*. Друг е въпросът, че производните си се-съчетания са си се-конструкции, защото единият възвратен елемент не се е лексикализиран – или е рефлексивно местоимение, или е прагматична частица.

1.1. Двойновозвратни конструкции, образувани от мотивиращ медиален се-глагол + модално-прагматичната частица *си*

Да разгледаме следния пример:

Текст 1

Скандал между проф. Димитров и Коритаров! „Строй и ти и си се фукай“, каза историкът на... <https://www.novini.bg/news/417178-> (9.04.2017).

В си се-конструкцията (*фукай си се*) *си* е модално-прагматична частица. Г. Петрова определя *си* като модална частица така: „Тя не променя значението му, но уточнява в различни аспекти дадено действие или състояние, като привнася модални нюанси за обичайност, присъщност, непромененост, продължителност, приятност, удовлетворение.“ (Петрова 2008: 130). Ние ще допълним и анализираме тези модални нюанси, като уточним нейната емоционална натовареност в двойновозвратните конструкции. Няма съществена разлика в лексикалното значение на *фукай се* и *фукай си се* (1. и 2.), разликата е в отношението, което говорещият изразява чрез си се-конструкцията. Тук появата на *си* не е лексикално, а прагматично мотивирана, не може *фукай си се* да се замени с **фукай се на себе си*, т.е. *си* не е в аргументна позиция. За разлика от *фукам му се* (= *фукам се на него*) например, където *му* е лично местоимение в аргументна позиция. Семантиката на *си* допълва значението на глагола (*фукам се*), като му добавя модален оттенък: „вършителят извършва действието за свое удоволствие“ (*фукам си се*) (вж. и Вълчанова 1995: 422). Глаголната конструкция *фукай си се* е двояко модално натоварена – от една страна, поради новия семантичен признак, привнесен от *си*, от друга страна, поради модалния оттенък на императива – ‘действието трябва да се извършва по волята на говорещото лице’. Все пак *си* отнася към субекта на действието и няма отношение към непрекия обект (вж. 2. и 4.) само защото не е експлициран в дадения контекст (2.), както е в (3. и 4.). Но в този контекст (доколкото в 2. може да се интерпретира като *Строй и се фукай със себе си*) напълно не може да се отрече семантичния признак [+рефлексивност] за разлика от семантиката на двойновозвратната конструкция в пример 4.

1. Строй и се фукай
2. Строй и си се фукай
3. Строй и си се фукай със себе си
4. Строй и си се фукай с него

Можем да направим извода, че в двойновозвратната конструкция *фукай си се* елементът *си* може да има двояка интерпретация в зависимост от контекста

– 1. модално-прагматична: ‘извършвам действието за свое удоволствие’ (4.); 2. рефлексивна: ‘фукай се със себе си, а не с някой друг’ (2., 3.). При първата интерпретация елементът *си* се доближава до етичния дателен падеж, а при втората – до рефлексивното местоимение.

1.2. Двойновъзвратни конструкции, образувани от мотивиращ медиален се-глагол + рефлексивното местоимение *си*

Образуваните *си се*-конструкции от медиален се-глагол и рефлексивно *си*-местоимение са с възвратно значение, което е обусловено от семантиката на елемента *си*:

Текст 2

Константин си се присмя, в дискотеката му вече няма бело, а...лютеница!
(21.01.2017) <http://hotarena.net/konstantin-si-se-prismia->

Текст 3

Андрей Арnaudов си се присмя: Без дрехи съм смешна картинка!
<http://hotarena.net/andrei-arnaudov-si-se-prismia-bez-drehi-sam-smeshna-kartinka> (3.07.2017)

Тази двойновъзвратна конструкция (*си се присмя*) придобива рефлексивна семантика, когато глаголет присъединява втори аргумент (*на себе си*) освен одушевления субект (Константин), който съвпада с него. Изпълнено е и условието за рефлексивност – двата актанта – субект и обект, са одушевени. Обект и субект съвпадат, но елементът „се“ не е равен на „себе си“. Този семантичен компонент се внася с възвратноместоимения елемент „си“ (*присмя си се = присмя се на себе си*). Тук „си“ няма прагматична, няма словообразователна стойност, защото е в аргументна употреба. Замяната на рефлексивното местоимение с нереклексивното местоимение е възможна (*присмя си се – присмя му се*), но невъзможно е **присмя си се на него* (срв. с *фукай си се на него/с него*), което показва, че *си* не е частица, а е непряко допълнение в синтактичен план, а в синтактичко-семантичен – е аргумент на предиката. Докато семантиката и валентността на втория глагол (*фукам се – някой, с някого/нещо, на някого*) предопределя двояката интерпретация на *си* в двойновъзвратната конструкция *фукам си се*, то семантиката и валентността на първия глагол (*присмя се – някой, на някого/на нещо*) способства за еднозначността на двойновъзвратната конструкция *присмя си се*. *Се* има словообразователна функция (глаголет без този формант не може да съществува), но *си* изпълнява синтактичната функция на непряко допълнение и е кратката форма на възвратното лично местоимение (*на себе си*). И двата досега анализирани мотивиращи глагола – *фукам се* и *присмя се*, са глаголи *Reflexiva tantum*, затова своята словообразователна функция *се* запазва и в производните двойновъзвратни конструкции (*фукам си се* и *присмя си се*).

1.3. Двойновъзвратни конструкции с рефлексивна семантика от мотивиращи си-глаголи *Reflexiva tantum* + рефлексивното местоимение *се*

Тъй като си-глаголите *Reflexiva tantum* са малка група, то и двойновъзвратните конструкции от този тип са малко на брой:

Текст 4

Спомням си се <http://www.hera.bg/s.php?n=3552> (31.05.2017)

Двойновъзвратната конструкция *спомням си се* е образувана от преходния медиален си-глагол *спомням си* + рефлексивното местоимение *се*. Отново може да се замени както кратката местоименна форма с пълната (*спомням си се* = *спомням си себе си*), така и рефлексивното местоимение с нереплексивно (*спомням си се* – *спомням си го*). Този път словообразователна функция има формантът *си*, понеже без него не може да съществува мотивиращият медиален глагол. Елементът *се* (рефлексивното местоимение) е част от предикатно-аргументната структура на изречението и носи рефлексивната семантика на *си се*-конструкцията. *Си се*-конструкцията (*спомням си се*) е с рефлексивна семантика, защото отговаря на условието за рефлексивност – има два аргумента с признака [+ одушевеност]. В тези конструкции възвратните клитики *си* и *се* нямат прагматична функция.

2. Двойновъзвратни конструкции от мотивиращ медиален глагол, който не е *Reflexiva tantum*

В тези двойновъзвратни конструкции формантът *се* има словообразователна функция, защото *да прибера* и *да се прибера* се различават по семантика и имат различна аргументна структура – *прибра* (някой, някого/нещо) и *прибра се* (някой). Първият глагол е двуместен преходен, първият аргумент (външен) е с роля деятел и заема синтактично подложна позиция, а вторият (вътрешен) е с роля тема и заема прякообектна позиция, докато вторият е непреходен и няма вътрешен аргумент, който да заема синтактично позицията на пряко допълнение. Формантът *си* има силна **прагматична стойност**, защото той свързва действието с неговия вършител:

Текст 5

Петко Сертов си се прибра в България най-спокойно?!!

http://www.lentata.com/page_6363.html (12.01.2015)

За глаголите, при които *си* е прагматична частица, Д. Савова отбелязва: „при тях е от значение, че формата с елемента *си* изразява някаква характеристика, която говорещият дава на съответното действие, която представлява неговото отношение към действието и която се подразбира в изречението като подтекст“ (Савова 2016: 113). Семантиката на глагола *да се прибера* и допълнителните лексикални експликатори (локализаторът *в България*) засилват прагматичната функция на *си*. Пресупозицията е: *България е родното място на субекта*, субективно-интимното значение на „*си*“ вече

не се свързва със семантичния признак ‘извършвам действието за собствено удоволствие’, а се подразбира, че действието се извършва в дадено място, което е много близко, родно за извършителя. Подобна функция *си* има не само в двойновъзвратните конструкции, но и в някои си-глаголи (срв. *Той дойде в България* и *Той си дойде в България*).

3. Двойновъзвратни конструкции, образувани от мотивиращ непреходен се-глагол със същинско възвратно значение (имплицитно изразено в глаголното значение) + модално-прагматичната частица *си*

Става въпрос за мотивиращи глаголи, образувани с представката *само-* и рефлексивната частица *се*, при които възвратността е заложена вътре в лексикалното значение на самия глагол (*самопотопяме се*). Възвратността не е синтактично изразена, както например в *потопяме се*:

Текст 6

Лиляна Павлова: *На българския казан не му трябват дяволи, ние си се самопотопяме* <https://www.plovdiv24.bg/novini/Bulgaria/Lilyana> (3.07.2017)

Значението на се-конструкцията е двойко в зависимост от контекста – възвратно (*потопяме себе си*) или реципрочно (*потопяме се един друг*). Въсъщност точно тези глаголи от някои автори се определят като същински възвратни глаголи, а не като възвратни конструкции (Петрова 2008; Петрова 2014). К. Иванова ги нарича „собственовъзвратни глаголи“ за разлика от „собственовъзвратните глаголни форми“ (*мия се*) и „взаимновъзвратните глаголни форми“ (*мразят се*), като всичките влизат „към възвратния вариант на деятелен залог“ (ГСБКЕ 1983: 242 – 245). „Семантичният компонент „самия себе си““ показва, че възвратността се съдържа в значението на самия глагол“ (Петрова 2008: 76). Словообразователни елементи са *само-* и частицата *се*. Г. Петрова уточнява, че само компонентът *само-* не е достатъчен за изразяване на възвратност: „Необходимо е действието да бъде преднамерено, т.е. с признак [+ интенционалност], и външният аргумент да е деятел, т.е. признак [+лице]“ (Петрова 2008: 77). Ако не са изпълнени двете условия, тези глаголи, образувани по префиксално-рефлексивен модел, могат да бъдат и с нерелексивна, и с релексивна семантика в зависимост от контекста (*самозапалвам се*) или само с нерелексивна семантика (*самоопрашвам се*) (вж. Петрова 2014: 38 – 40).

Да сравним се-конструкцията в трите изречения:

1. Децата се потопиха в морето.
2. Децата се самопотопиха.
3. Лодките се потопиха от огромните вълни.

В 1. *се потопиха* = *потопиха себе си*, може и *Децата го потопиха* в морето – се-конструкция с възвратно значение, възвратността се изразява по синтактичен път чрез възвратното лично местоимение *се*.

В 2. *се самопотопиха* = *децата сами себе си потопиха*. Се-глагол с възвратно значение, изразено по лексикален начин чрез значението на глагола,

носено от представката *само-* и частицата *се*. Но в друг контекст този глагол има и прагматична функция, изразява се негативното отношение на говорещия (*На българския казан не му трябват дяволи, ние се самопотопяме*): *ние сами себе си потопяме*. Пресупозицията е: *ние самите сме дяволи един за друг чрез завистта и злобата*. Може би образуването на глагола по този словообразователен модел (с формантите *само-* и *се*) е прагматично целенасочено не просто да се експлицира семантичният компонент ‘сами/самите себе си’, но и да се изрази ироничното отношение към представената ситуация – сами сме си виновни за съдбата. Понеже е стилистично-прагматично мотивиран, този глагол не присъства в речника. Въпреки че само-глаголите не са характерни за разговорния стил, защото придават книжност (вж. ГСБКЕ 1983: 245), в публицистичните заглавия имат други прагматико-стилистични функции, подчинени на въздействащата сила на тези текстове върху адресата.

В 3. *се потопиха* – пасивна се-форма, не са изпълнени двете условия за възвратност. Външният аргумент не е деятел (лодките сами не се потопят, а вълните потопят лодките, [-лице]) и действието не е преднамерено, липсва признакът интенционалност: [-интенционалност].

Частичката *си*, добавена към непреходния възвратен само-глагол, внася допълнителния семантичен признак [+обичайност], но и разкрива модално-емоционалното отношение на говорещия към изказаното твърдение – недоволство от извършване на действието (*На българския казан не му трябват дяволи, ние си се самопотопяме*). Така че цялата *си се-*конструкция е не само възвратна, но и емоционално, модално и прагматически натоварена.

4. Двойновозвратни конструкции с реципрочна семантика

4.1. Двойновозвратни конструкции с реципрочна семантика с мотивиращ реципрочен глагол

„Реципрочността в българския език може да се изразява по три начина: само със „се“, с предложно съчетание „с X“ и с предложно или безпредложно местоимение „един (предлог) друг“ (Пенчев 1996: 32). Взаимовозвратното значение на глагола изисква субект, който се състои най-малко от две лица, всяко от които едновременно е вършител и получател на действието. Затова същинските взаимовозвратни глаголи са в мн.ч. Двамата актанта – субект и обект, разменят местата си. Елементът *си* не променя съществено семантиката на производната конструкция, а има **прагматична функция**. Тези *си се-*съчетания са предимно в множествено число, като мотивиращият *се-*реципрочен глагол е също в мн.ч. (*да се взимат* ‘венчаят се’ - * взимам се, глаголят *взимам се* има друго значение: *Взимам се в ръце*):

Текст 7

ЕНП даде благословие: ГЕРБ и Патриотите да си се взимат <http://www.dnes.bg/izbori-16/2017/03/31/enp-dade-blagosloviia-gerb-i> (11.03.2017)

Други такива същински двойновъзвратни конструкции с реципрочна семантика са тези, които са образувани от същински реципрочни глаголи, чиято семантика не е зависима от контекста – *срещаме си се*, *целуваме си се*. Друг е въпросът, че не всички мотивиращи същински взаимни глаголи (вж. Цанкова 1995: 66) гарантират семата ‘реципрочност’ и на производната двойновъзвратна конструкция. Например извън контекста *обичаме се* (*Аз и ти се обичаме* = *Аз обичам тебе* и *Ти обичаш мене*) е реципрочен глагол, който изисква две лица, които взаимно изпитват чувството *любов*. Но двойновъзвратната конструкция може да има двояка интерпретация: 1. *Аз и ти си се обичаме* = *Аз обичам тебе* и *Ти обичаш мене* (реципрочна); 2. *Аз и ти си се обичаме* = *Аз си се обичам* (*аз обичам себе си*) и *Ти си се обичаш* (*ти обичаш себе си*) (рефлексивна), но взаимно не се обичаме. В първия случай модалната частица *си* носи семите ‘обичайност на реципрочното действие’, ‘интимност, близост’, а във втория случай частица *си* носи семата ‘рефлексивност’, близка по семантика до възвратното местоимение. Не може обаче формантът *си* да се замени с пълната местоименна форма *на себе си* **Аз и ти на себе си се обичаме*, по-скоро съчетаването на двата възвратни елемента носят възвратното значение – *Аз и ти обичаме себе си*.

4.2. Двойновъзвратни глаголи и конструкции с реципрочна семантика с мотивиращ възвратен медиален *се*-глагол

Формантът *си* променя семантиката на производния глагол. Той носи взаимновъзвратното значение. Най-често мотивиращият *се*-глагол не е реципрочен, но заедно с адвербиалното съчетание „един друг“ или с наречието „взаимно“ придобива реципрочно значение, което се прехвърля и на производната *си се*-конструкция. Изразява се реципрочност по синтактичен път (вж. и Пенчев 1995: 117; Пенчев 1996: 31), затова някои автори не разглеждат подобни *се*-/*си*-глаголи (Петрова 2008: 98):

Текст 8

1) *Путин и Ердоган си се радват взаимно* (11. 03. 2017)

<http://ivo.bg/2017/03/11/%D0%BF%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%BD>

2) *Путин и Ердоган си се радват*

3) *Путин и Ердоган се радват на добрите си отношения*

Без лексикалния маркер „взаимно“ медиалният глагол „радвам се“ (‘изпитвам радост’) променя своята семантика и може да се интерпретира като рефлексивен след добавяне на форманта „си“ – *радвам се* (някой, на някого/на нещо) – *радвам си се* (радвам се на себе си). Всъщност двойновъзвратната конструкция *радвам си се* е образувана от медиален *се*-глагол (радвам се, *се* е словообразователна частица) + рефлексивното местоимение *си* (*си* = на себе си). Но когато е налице т.нар. етичен дателен падеж, тази двойновъзвратна конструкция може да се интерпретира и така: ‘изпитвам обичайно това чувство и изпитвам удоволствие от него’, т.е. *си* е прагматично-модална частица. В 3) значението на *радвам се* е ‘те изпитват чувство на радост’ и глаголът няма

реципрочно значение, а само възвратно. Множественото число на този глагол е значещо (но не достатъчно) при експлицирането на реципрочната семантика (радвам се – радвам си се – радват си се), то подсказва за субект, съставен от две лица, които взаимно разменят местата си – и са субект, и са обект на действието: *Путин се радва на Ердоган и Ердоган се радва на Путин*. Но само множественото число на глагола не е достатъчно (срв. *Путин и Ердоган се радват...*). Въпреки че формантът *си* е маркер за рефлексивност, това рефлексивно местоимение подсказва взаимността и замества до известна степен лексикалния експликатор на тази взаимност – адвербиалното съчетание (реципрочно местоимение – по Й. Пенчев; реципрочен израз – по Г. Петрова) „един на друг“ или наречието „взаимно“ (*Путин и Ердоган си се радват = Двамата се радват един на друг*). Все пак лексикалният експликатор е необходим за реализацията на реципрочната семантика, защото без него твърдението може да има двойка семантична интерпретация: *Путин и Ердоган си се радват = Двамата изпитват чувство на радост въобще, а не един към друг, което е обичайно и по желание на субектите*). В този случай *си* има повече модална стойност, като актуализира семата ‘за свое собствено удоволствие се извършва действието’. Когато обаче е сигнализатор за реципрочност, този елемент е словообразователен формант, налице е реципрочен двойновъзвратен глагол (*Те си се радват взаимно*). Й. Пенчев също подчертава взаимосвързаността между възвратност и реципрочност: „Анализът показва, че реципрочността или е допълнителна към възвратността, или е синтактично наложена върху нея. Тая допълнителна дистрибуция налага извода, че възвратност и реципрочност са един клас значения“ (Пенчев 1996: 35).

Радвам	→	радвам се	→	радвам си се	→	радват си се
преходен		непреходен		непрех.		непрех.
невъзвр.		медиален		рефлексивен		реципрочен

Все пак мн.ч. на глагола и формантът *си* също не са достатъчни условия за реципрочност на двойновъзвратната конструкция:

Режим, нережим, ние си се веселим

<http://www.bg-mamma.com/index.php?topic=983783.msg35217426>
(3.07.17)

Тази двойновъзвратна конструкция (*веселим си се*), въпреки че отговаря на условията за реципрочност, има възвратна семантика и се отнася към втората група. *Се* е словообразователна частица за образуване на средния (медиален) глагол *веселим се*, а *си* е прагматично-модална частица със семантичен оттенък ‘извършваме нещо за собствено удоволствие’. Ако се добавят допълнителни лексикални и синтактични маркери, като „с теб“ (непряко допълнение с предлог „с“) или „един с друг“, тази *си се*-конструкция може да се интерпретира реципрочно, но вече реципрочността няма да е същинска лексикална, а синтактична.

Понякога една и съща двойновъзвратна конструкция с еднакъв мотивиращ глагол може да има различна семантика – или възвратна, или реципрочна, в зависимост не само от изброените вече фактори (брой и еднакви характеристики на участниците, мн.ч. на глагола, лексикално му значение, допълнителни лексикални маркери и др.), но и в зависимост от някои други **граматически характеристики** на глагола в двойновъзвратната конструкция, като неговото наклонение например:

Текст 9

„Избирам да съм изправен, а вие, наведените, си се радвайте на изкривените гръбнаци“ [HTTPS://LITVESTNIK.WORDPRESS.COM/2016/10/29/](https://litvestnik.wordpress.com/2016/10/29/) (05.2017)

Тук се реализира възвратното значение (*радвайте си се*) за разлика от реципрочното (*си се радват* в текст 8). Допълнителният семантичен оттенък на „си“ не е вече ‘извършителят върши действието за свое собствено удоволствие’ или ‘обичайност на извършването му’. Когато говорещото лице не е извършител на действието, чрез тези двойновъзвратни конструкции с определени модални характеристики то може да изрази пренебрежително, иронично отношение към предмет на речта или към участник/участниците в комуникативния процес.

Както вече многократно отбелязахме, елементът *си* в двойновъзвратните конструкции има предимно **прагматична функция**. Когато говорещият изразява действие, свързано със себе си, тогава се актуализира субективно-интимното значение на *си* – ‘извършване на действието за свое удоволствие’. Но когато говорещият изразява действие, отправено към трето(-и) лице(-а), тогава не само с този елемент, а и с други граматични средства (наклонението на глагола например), може да изрази своето иронично-пренебрежително отношение към тези лица:

Текст 10

Доц. Людмил Вагалински, БАН: *Отношението към нас е „занимавайте си се там, ние ще я караме както знаем“* (9.12.16г.) <http://www.dnevnik.bg/photos/>

4.3. Двойновъзвратни глаголи с реципрочна семантика, неизискващи допълнителни лексикални експликатори за реципрочност

Понякога реципрочността се носи от форманта *си*, защото семантично се изравнява с адвербиалното съчетание *един на друг*. Тогава реципрочността не е синтактична (не се изразява в контекста чрез лексикални маркери като части на изречението), а е лексикална, въпреки че мотивиращият глагол *се обясняват* не е реципрочен например, а е медиален (срв. *обяснявам* – преходен, личен; и *обяснявам се* – непреходен, средно-възвратен):

Текст 11

ГЕРБ и РБ ще си се обясняват колко са различни до средата на февруари
<https://offnews.bg/politika/gerb-i-rb-shte-si-se-obiasniavat-kolko-sa>
(3.07.2017)

Двойновъзвратният глагол *обясняват си се* е с взаимна семантика, като и *се*, и *си* са със словообразователна функция. Реципрочната семантика не е контекстово обусловена, затова могат да се изпуснат синтактичните и лексикалните средства за изразяване на реципрочност – наречието *взаимно*, непряко допълнение с предлог „с“, адвербиалният израз *един друг*. Това се предопределя не толкова от аргументната структура на мотивиращия глагол (*обяснявам се* – някой, на някого; *веселя се* – някой, с някого), колкото от лексикалното значение на глагола, от възможността за извършване/неизвършване на глаголното действие за свое собствено удоволствие и от неговата употреба в множествено число (*веселя си се*, **обяснявам си се*). *Веселя си се* = сам се веселя и изпитвам удоволствие от това, **обяснявам си се* = *сам се обяснявам и изпитвам удоволствие от това (в много редки стилистично маркирани употреби за израз на фамилиарно-пренебрежително отношение: *Обяснявам си се, но кой ли ме взема на сериозно*).

5. Двойновъзвратни конструкции с рефлексивна семантика, образувани от рефлексивни конструкции + усилителната частица *си*

Двойновъзвратните конструкции с рефлексивна семантика се разглеждат на пето място, защото са с по-ниска фреквентност и заемат нисък процент от ексцерпирания материал (15%). В конструкцията формантът *се* е рефлексивно местоимение, а *си* е модално-усилителна частица със сема ‘интимност’, която засилва рефлексивната семантика на мотивиращата възвратна конструкция (образувана от преходен глагол и рефлексивното местоимение *се*):

Текст 12

Адриана Лима сама, но пък си се обича. <http://www.tialoto.bg/a/1> (3.07.17)

Ако се изпусне *си*, лексикалната семантика на двойновъзвратната конструкция не се променя (*обича се*, *обича си се* = *обича себе си*), променя се емоционално-модалната ѝ натовареност (конструкцията със *си* маркира по-силно изразено субективно отношение към предмета на речта, и по-специално към извършителя на действието, *си* отнася към вършителя на действието).

6. Безлични двойновъзвратни конструкции

В безлични двойновъзвратни конструкции най-често *се* има словообразователна функция (срв. *зная, знае* и *знае се*):

Текст 13

За премиера Борисов-3 не го казвам, понеже то без друго си се знае.
<http://www.alarmanews.com/%D0%BA%D0%B8%D1%80%D0%BE-%D1%>
(3.07.17)

Този елемент обуславя безличността и докато глаголт без *се* е личен (*зная, знае*), то вече формално възвратният става безличен (*знае се*). В двойновъзвратната конструкция *знае си се* клистиката *си* има усилваща функция. Лексикалното значение на конструкцията и без нея не се променя (срв. *без друго се знае* и *без друго си се знае*), затова *си* няма словообразователна роля.

Сложността на разглеждания проблем идва както от струпването на два възвратни елемента със своя различна семантика и функция, така и от допълнителните семантико-експресивни оттенъци, които реализират тези елементи в зависимост от контекста. По слабо то проучване на форманта *си* в българския език също затруднява научноизследователските търсения по въпросите, свързани с двойновъзвратните глаголи и двойновъзвратните конструкции. Можем да направим извода, че елементът *се* в двойновъзвратните конструкции или е словообразователна частица, или е рефлексивното местоимение *се*, а елементът *си* има предимно **прагматична стойност**. Когато говорещият изразява действие, свързано със себе си, тогава се актуализира субективно-интимното значение на *си* – ‘извършване на действието за свое удоволствие’. Когато говорещият изразява действие, отправено към трето(-) лице(-а), тогава чрез този елемент той може да изрази своето иронично-пренебрежително отношение към тези лица. Много рядко, когато обуславя реципрочната семантика, *си* има словообразователна функция.

ЛИТЕРАТУРА // BIBLIOGRAPHY

- Андрейчин 1942:** Андрейчин, Л. Основна българска граматика. София. Andreychin, L. Osnovna balgarska gramatika. S., 1942.
- Андрейчин 1976:** Андрейчин, Л. Залогът в българската глаголна система. // *Помагало по българска морфология. Глагол*. Съст. П. Пашов, Р. Ницолова. София: Наука и изкуство. dreychin, L. Zalogat v balgarskata glagolna sistema. // Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol. Sast. P. Pashov, R. Nitsolova. Sofiya: Nauka i izkustvo.
- Балан 1959:** Балан, А.Т. Възвратни глаголи и усебни. // *Български език*, №1, 55–58. Balan, A. T. Vazvratni glagoli i usebni. // *Balgarski ezik*, №1, 55–58.
- Балан 1958:** Балан, А.Т. Нова българска граматика за всякого. София. Balan, A.T. Nova balgarska gramatika za vsyakogo. Sofiya.
- Вълчанова 1995:** Вълчанова, М. Някои наблюдения върху семантиката на рефлексивната частица *си* (Поглед върху медиалните лексеми за положение в съпоставителен план с чешки език). // *Български език*, № 5–6, 419–426. Valchanova, M. Nyakoi nablyudeniya varhu semantikata na reflektivnata chastitsa si (Pogled varhu medialnite leksemi za polozhenie v sapostavitelen plan s cheshki ezik). – *Balgarski ezik*, № 5–6, 419–426.
- Георгиев 1979:** Георгиев, Вл. Трите залога на българския език: деятелен, страдателен и засебен. // *Български език*, № 5, 363–375. Georgiev, Vl. Trite zaloga na balgarskiya ezik: deyatelen, stradatelen i zaseben. // *Balgarski ezik*, № 5, 363–375.
- Георгиев 1999:** Георгиев, Ст. Морфология на българския книжовен език. Велико Търново. Georgiev, St. Morfologiya na balgarskiya knizhoven ezik. Veliko Tarnovo.

- ГСБКЕ 1983:** Граматика на съвременния български книжовен език. Морфология, т. 2. Gramatika na savremenniya balgarski knizhoven ezik. Morfologiya, t. 2.
- Косва 1997:** Косва, Св. Класификация на българските глаголи във връзка с рефлексивната им интерпретация. // *Научни трудове на ПУ „Паисий Хилендарски“*, том 35, кн. 1. Косва, Sv. Klasifikatsiya na balgarskite glagoli vav vrazka s reflektivnata im interpretatsiya. // Nauchni trudove na PU „Paisiy Hilendarski“, tom 35, kn. 1.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. Теоретична граматика на българския език. Морфология. УИ „Паисий Хилендарски“. Iv. Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya. UI „Paisiy Hilendarski“.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. Българска граматика. Морфология, УИ „Св. Климент Охридски“. Nitsolova, R. Balgarska gramatika. Morfologiya, UI „Sv. Kliment Ohridski“.
- Петрова 2008:** Петрова, Г. Функции на клитиките *se* и *si* в съвременния български език. Бургас: Диамант. Petrova, G. Funktsii na klitikite se i si v savremenniya balgarski ezik. Burgas: Diamant.
- Пенчев 1972:** Пенчев, Й. Рефлексивните, медиалните и пасивните изречения в български език. // *Института за български език*, Книга XXI, Издателство на БАН. Penchev, Y. Refleksivnite, medialnite i pasivnite izrecheniya v balgarski ezik. // Instituta za balgarski ezik, Kniga XXI, Izdatelstvo na BAN.
- Пенчев 1995:** Пенчев, Й. Функции на форманта *se/si* в съвременния български език. // *Български език*, № 5–6, 404–418. Penchev, Y. Funktsii na formanta se/si v savremenniya balgarski ezik. // Balgarski ezik, № 5–6, 404–418.
- Пенчев 1996:** Пенчев, Й. Реципрочни конструкции в българския език. // *Списание на БАН*, № 4, 30 – 35. Penchev, Y. Retsiprochni konstruksii v balgarskiya ezik. // Spisanie na BAN, № 4, 30 – 35.
- Петрова 2014:** Петрова, Г. Медиални глаголи с рефлексивна семантика. // *Научни трудове на Русенския университет*, том 53, серия 6.3, 36 – 40. Petrova, G. Medialni glagoli s reflektivna semantika. // Nauchni trudove na Rusenskiya universitet, tom 53, seriya 6.3, 36–40.
- Савова 2016:** Савова, Д. Глаголи с форманта *si* в българския език. – В: *Z e s z y t y c y r y l o - M e t o d i a n s k i e*, № 5, journals.umcs.pl/zcm/article/download/4742/3458. Savova, D. Glagoli s formanta si v balgarskiya ezik. – V: *Z e s z y t y c y r y l o - M e t o d i a n s k i e*, № 5, journals.umcs.pl/zcm/article/download/4742/3458.
- Стоянов 1976:** Стоянов, С. Залог на българския глагол. // *Помогало по българска морфология. Глагол*. Съст. П. Пашов, Р. Ницолова. Stoyanov, S. Zalog na balgarskiya glagol. // Pomagalo po balgarska morfologiya. Glagol. Sast. P. Pashov, R. Nitsolova.
- Тагамлицка 1970:** Тагамлицка, Г. Частицата *si* в съвременния български език. // *Известия на Института за български език*, София, книга XIX, 177–187. Tagamlitska, G. Chastitsata si v savremenniya balgarski ezik. // Izvestiya na Instituta za balgarski ezik, Sofiya, kniga XIX, 177–187.
- Цанков 1995:** Цанков, К. Глаголи и глаголни форми с възвратен елемент в съвременния български книжовен език. София: УИ „Св. Климент Охридски“. Tsankov, K. Glagoli i glagolni formi s vazvraten element v savremenniya balgarski knizhoven ezik. Sofiya: UI „Sv. Kliment Ohridski“.